

COUNCIL OF EUROPE KONSEYİ
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ

ESKİ İKİNCİ DAİRE

HASAN VE EYLEM ZENGİN – TÜRKİYE

(Başvuru no. 1448/04)

KARAR

STRAZBURG

9 Ekim 2007

*Bu karar AIHS'nin 44 § 2. maddesi uyarınca kesinlik kazanacaktır.
Ancak, şekle ilişkin değişiklik yapılabilir.*

USUL

1. Dava, İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesi'nin ("Sözleşme") 34. maddesi uyarınca, Türkiye Cumhuriyeti aleyhine, Hasan Zengin ve Eylem Zengin ("başvuranlar") adlı iki Türk vatandaşı tarafından, 2 Ocak 2004 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvurudan (no. 1448/04) kaynaklanmaktadır.

2. Başvuranlara adli yardım sağlanmıştır.

3. Başvuranlar özellikle din kültürü ve ahlâk bilgisi konularında zorunlu derslerin okutulma şeklinin, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesi ve AİHS'nin 9. maddesi uyarınca güvence altına alınan haklarını ihlal ettiğini ileri sürmüştür.

4. 6 Haziran 2006 tarihli bir kararda Daire, başvurunun kabuledilebilir olduğunu açıklamıştır.

5. 3 Ekim 2006 tarihinde Strazburg'daki İnsan Hakları Binası'nda kamuya açık bir duruşma gerçekleştirilmiştir (AİHM İç Tüzüğü, Madde 59 § 3).

OLAYLAR

I. DAVA OLAYLARI

6. 1960 doğumlu Hasan Zengin ve kızı, 1988 doğumlu Eylem Zengin İstanbul'da yaşamaktadır.

Zengin'in kendi ve kızı adına başvuruda bulunduğu tarihte kızı, İstanbul-Avcılar'daki devlet okulunun 7. sınıfına devam etmekteydi.

A. Davanın geçmişi

7. Hasan Zengin, ailesinin Alevilik inancına bağlı olduğunu belirtmiştir.

8. Alevilik, Orta Asya'da ortaya çıkmış ancak büyük ölçüde Türkiye'de gelişmiştir. İki önemli tasavvufçu olan Hoca Ahmet Yesevi (12. yüzyıl) ve Hacı Bektaşî Veli (14. yüzyıl), bu dini hareketin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Kaynağını Türk toplumu ve tarihinden alan ve genel olarak İslamiyet'in dallarından biri olarak kabul edilen bu inanç sistemi üzerinde özellikle tasavvufun ve bazı İslamiyet öncesi inanç sistemlerinin etkileri görülmektedir. Dini uygulamaları; dua, oruç ve hac gibi belirli hususlarda Sünni¹ mezhebinden farklılık göstermektedir.

9. Başvurana göre, Alevilik diğer kültürlerden, dinlerden ve felsefelerden etkilenmiş bir inanç veya felsefedir. Türkiye'de, Hanefi² mezhebinden sonra en yaygın inanç sistemlerinden biridir. İslamiyet içinde, doğa, hoşgörü, alçakgönüllülük ve komşu sevgisi ile yakın ilişkiyi savunur. Aleviler, şeriatı ve sünneti reddetmekte; din özgürlüğünü, insan haklarını, kadın haklarını, demokrasiyi, akılcılığı, modernizmi, evrenselliği, hoşgörüyü ve laikliği

¹ Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu Hanefi mezhebinin İslami yorumunu izlemektedir.

² Hanefilik, Sünni İslamiyetin dört mezhebinden biridir.

savunmaktadır. Aleviler, Sünniliğin gereklerine göre ibadette bulunmamakta (özellikle günde beş vakit namaz şartına uymamakta) , bağlılıklarını dini şarkılar ve danslar (semah) aracılığı ile dile getirmektedir. Camiye gitmemekte, ancak dini törenler için düzenli olarak cemevlerinde buluşmaktadır. Mekke'ye Hacca gitmeyi de dini bir gereklilik olarak görmemektedir. Allah'ın her insanın içinde mevcut olduğuna inanmaktadırlar. Aleviliğe göre, Allah, Adem'i kendi şeklinde yaratmıştır ve bu dünyadaki tüm tezahürler insan şeklindedir. Allah, gökyüzünde veya cennette değil, insanın kalbindedir.

B. Başvuranların muafiyet talepleri ve kararın iptali için başvuruları

10. 23 Şubat 2001'de başvuran, İstanbul Valiliği'ne bağlı İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne ("Müdürlük") başvurarak kızının dil kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinden muaf tutulmasını talep etmiştir. Ailesinin Alevi olduğunu belirterek, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi gibi uluslararası sözleşmeler bağlamında, ebeveynlerin çocuklarının alacağı eğitim şeklini seçme hakları bulunduğunu dile getirmiştir. Buna ilave olarak, zorunlu din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin, laiklik ilkesi ile bağdaşmadığını ileri sürmüştür.

11. 2 Nisan 2001'de Müdürlük, muafiyet talebini kabul etmenin mümkün olmadığı yönünde cevap vermiştir. Özellikle:

"... Anayasa'nın 24. maddesinde 'Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devlet'in gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk eğitimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.'

1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesinde ... 'Türk Milli Eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk eğitimi ilköğretim ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.' denilmektedir.

Yukarıda kaydedilen nedenlerden ötürü, talebiniz kabul edilemez" beyanında bulunmuştur.

12. Müdürlüğün reddini müteakip başvuran, yargısal denetim için İstanbul İdare Mahkemesi'ne başvurmuştur. Din kültürü ve ahlâk bilgisine ilişkin okutulan zorunlu dersin, temel olarak Hanefî mezhebinin temel kurallarına dayandığını ve kendi inancı konusunda hiçbir öğretim sağlamadığını ileri sürmüştür. Diğerleri meyanında, bu okul dersinin zorunlu olmasına itiraz etmiştir.

13. 28 Aralık 2001'de İdare Mahkemesi, başvuranın talebini diğerleri meyanında aşağıda kaydedilen nedenle reddetmiştir.

"Anayasa'nın 24. maddesinde 'Devlet'indin kültürü ve ahlâk eğitiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer aldığı ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesinde din kültürü ve ahlâk eğitiminin ilköğretim ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer aldığı belirtilmektedir..

Bu bağlamda, davacının talebinin reddi, hukuka aykırıdır..."

14. Başvuran, AİHS'ni temel alarak kararı temyiz etmiştir.

15. 5 Ağustos 2003 tarihinde tebliğ edilen 14 Nisan 2003 tarihli kararında Danıştay, başvuranın itirazını reddetmiş ve ilk derece mahkemesinin kararını, sözkonusu kararın usul ve yasaya uygun olduğu gerekçesiyle onamıştır.

II. İLGİLİ İÇ HUKUK VE UYGULAMASI

A. Anayasa

16. Anayasa'nın 24. maddesinin ilgili kısımları aşağıda kaydedilmiştir:

“1. Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

2. 14'üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

3. Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

4. Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devlet'in gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

5. Kimse, Devlet'in sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

B. Milli Eğitim Temel Kanunu (1739 sayılı Kanun)

17. Milli Eğitim Temel Kanunu'nun (1739 sayılı Kanun) 12. maddesi aşağıda kaydedilmiştir:

“Türk Milli Eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilköğretim ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”

C. Muafiyetlere ve ders programına ilişkin kararlar

1. Muafiyetlere ilişkin 9 Temmuz 1990 tarihli 1 nolu Karar

18. 9 Temmuz 1990'da Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleri ve bu derslerden muaf tutulma hakkı olan öğrencilere ilişkin bir karar almıştır. Kararda şu hususlar yer almıştır:

“Milli Eğitim Bakanlığı'nın teklifini müteakiben, Türk vatandaşı olan, Hıristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilköğretim ve ortaokula giden öğrenciler, azınlık okulları hariç tutularak, sözkonusu dinlere bağlı bulduklarını beyan ettikleri takdirde din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak, bu öğrenciler din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir. ”

19. Duruşmada Hükümet, belirli örnekler sunmadan, sözkonusu muafiyet prosedürünün, diğer dinleri veya ateizm gibi felsefi inançları da kapsayabileceğini açıklamıştır.

2. Türk eğitim sistemi ve din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleri ilkelerine ilişkin 19 Eylül 2000 tarihli 373 nolu karar

20. 1997'den bu yana zorunlu devlet eğitimi, 6 ila 14 yaş arası çocuklar için ilk beş yıl ilkokul dönemini (1. sınıftan 5. sınıfa kadar) ve diğer üç yıl ortaokul dönemini (6. sınıftan 8. sınıfa kadar) olmak üzere (beş yıl yerine) sekiz yıl sürmektedir.

21. 19 Eylül 2000 tarihli 373 sayılı kararda Milli Eğitim Bakanı, (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflarda okutulan) din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleri için rehber ilkeleri onaylamıştır.

Bu bağlamda kabul edilen ilkeler aşağıda kaydedilmektedir:

“... kültürlerarası etkileşimin yükselmekte olduğu günümüzde diğer dinleri tanımak, barış kültürünü ve hoşgörü çerçevesini büyütmek gerekli hale gelmiştir.

Bu nedenle, okul ders programı ...;

... tüm dinlerin amacının, dürüst bireyler yetiştirmek olduğunu aşıl原因an bir öğretimi kapsamaktadır. [Din öğretimi aynı zamanda insanları] Musevilik, Hristiyanlık, Hinduizm ve Budizm'in tarihsel gelişimi, temel özellikleri ve öğretilerinin içeriği hakkında bilgi sahibi yapmayı ve onların Musevilik ve Hristiyanlıkla ilişkili olarak İslamiyetin konumunu nesnel ölçütler kullanarak değerlendirebilmelerini sağlamayı amaçlamaktadır...

A. Eğitim ve öğretim esnasında takip edilecek ilkeler...

1. Her zaman laiklik ilkesini gözetiniz. Din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlükleri ihlal edilmemelidir.
2. Dini anlayış ve uygulamadaki bu farklılıkları vurgulamak önem taşımaktadır.
3. Öğrencileri topluma kazandırmak ve dini ve ahlâki bilgi aracılığı ile iyi vatandaşlar olarak yetiştirmek için duygu ve davranışlarından mümkün olduğunca yararlanın.
4. Öğrencilerin, milli birlik ve beraberliği güçlendiren sevgi, saygı, kardeşlik ve dostluk ilkeleri ile anavatan, millet, bayrak, şehit gibi milli kavram ve değerleri içselleştirmelerini sağlamaya çalışın...
5. Dinin, milli kültürün önemli ilkelerinden biri olduğunu vurgulayın.
- ...
9. İbadet kavramını geniş anlamıyla; çalışma, temizlik ve yüksek ahlak standartlarının ibadet şekilleri olduğu şeklinde öğretin....
10. Öğrencilerin, ibadet fiilinin Allah'a sevgi, saygı ve şükür göstergesi olduğu kadar bireylerin, grup içerisinde sevgi ve saygı ile bağlanmalarını, birbirlerine yardım etmelerini ve dayanışma göstermelerini mümkün kıldığıının bilincinde olmalarını sağlayın...
11. Hz. Muhammed'e ilişkin konuları öğretirken, ahlak yapısına ilişkin örnekler verin.
- ...
13. Ders materyali olarak Kur'an'dan ayetleri, ilgili sözleri, Hz. Muhammed'in uygulamalarını... kullanın. Okuma metinlerinde, hikayeler ve resimler bulunmalıdır.

14. Tüm öğretim süreci boyunca, konuları ve örnek seçimlerini kapsayacak şekilde, Kur'an'dan alıntılar daha sonra ortaya çıkarlar arasında dikkatli bir ayırım yapılmalıdır. Bu amaçla, kamu ve topluluk olaylarını gözönüne alarak, kaynağını Kur'an'dan alanlar ile alışkanlıklar, gelenekler, görenekler, inançlar, yaşam biçimleri ve kültürel etkileşim sonucu ortaya çıkanları vurgulayın.

...

Farklı örnekler kullanarak, İslamiyetin bir mit değil, rasyonel ve evrensel bir din olduğunu açıklayın.

...

7. sınıf ... Üniteler: Ünite 1 – Kur'an bilgisi. Ünite 2 – Din iyi ahlaktır. Ünite 3 – Hac ve kurban. Ünite 4 – Melekler ve diğer görünmez varlıklar. Ünite 5 – Öteki dünya inancı. Ünite 6 – Ailemiz. Ünite 7 – Dinler bilgisi ...”

22. Başvuranlar, 4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflar için din kültürü ve ahlâk bilgisine ilişkin beş ders kitabı sunmuştur. Milli Eğitim Bakanlığınca onaylı bu kitaplar okullarda okutulmaktadır.

4. sınıf ders kitabında, öğretim, din kavramından, ahlâk ve din, Yaratan ve yaratılan, aile ve din arasındaki ilişkinin incelenmesine ve Hz. Muhammed'in hayatına ilişkin bilgi verilmesine yönelmiştir.

5. sınıf ders kitabı, “Allah'a inanıyorum” ifadesinin anlamının açıklaması ile başlamaktadır. Özellikle İslamiyet'in temel kavramlarını öğretme odaklıdır: inancın açıklanması, namaz, ibadet yeri olarak cami, Ramazan ayında yapılan duaların niteliği, Peygamber Muhammed'in aile hayatı. İsimleri Kur'an'da geçen peygamberlere genel olarak değinilmektedir.

6. sınıf ders kitabı, günlük namazlar ile başlamaktadır. Her Müslümanın, günde beş kez namaz kılması gerektiği açıklanmaktadır. İlgili ritüeller kitapta tasvir edilmekte, daha sonra yardımseverlik, vatan ve millet sevgisi, zararlı davranışlar, dostluk ve kardeşlik ve Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an olmak üzere dört kutsal kitap konularına değinilmektedir.

7. sınıf ders kitabında, Kur'an bilgisi, din ve yüksek ahlak standartları arasındaki ilişki, hac ve kurban, melekler ve görünmez varlıklar, öteki dünya inancı ve aile vurgulanmaktadır. Ayrıca, temel dinler olan Musevilik, Hıristiyanlık, İslamiyet, Hinduizm ve Budizm on beş sayfanın üzerinde anlatılmaktadır.

8. sınıf ders kitabı, Hz. Muhammed'in yüksek ahlaki standartlarını, kültür ve dini, din kavramlarını, akıl ve bilimi, kader inancını, inanç ve davranış arasındaki bağlantıyı tartışmaktadır. Bu kitapta aynı zamanda “dine farklı yaklaşımlar”, “dinlerin ve İslamiyetin öğütleri”, “laiklik”, “din ve vicdan özgürlüğü” gibi konulara da yer verilmektedir.

Bu ders kitaplarının okutulmasından, öğrencilerden Kur'an'da yer alan birçok sureyi ezberlemelerinin istendiği de anlaşılmaktadır.

23. Hükümet, 9. sınıflar için hazırlanan ders kitabını sunmuştur.

Bu ders kitabı, insanın evrendeki yerinin incelenmesiyle başlamaktadır. Daha sonra, insan doğası ve din, dinin insan yaşamındaki yeri ile monoteizm, politeizm, gnostisizm, agnostisizm ve ateizm gibi çeşitli inanç şekilleri gibi başlıklar yer almaktadır. Namaz, temizlik ile namaz arasındaki bağlantı gibi birçok kavram için açıklamalar yer almaktadır; bu bölümde gusül ve abdestin nasıl alınması gerektiği gösterilmektedir. Ayrıca, İslamiyet ile ilgili bilgi vermek amacıyla, Hz. Muhammed'in hayatı, Kur'an ve temel kavramlar (tefsir, sureler, vs...) gibi bazı temel öğeler anlatılmıştır. Kitabın geri kalan kısmı, genel olarak "aile ve değerler", "vatan, bayrak, özgürlük, bağımsızlık, insan hakları, laiklik, laik Devlet, Atatürk ve laiklik, gibi" kavramlarla ilgilidir. Son olarak, kitap Türk tarihi bağlamında "Türkler ve İslamiyet" konusunu ele almaktadır; bu bölümde, "Gök-tanrı" kavramı, Manihaizm, Budizm, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi Türklerin önceki inançları incelenmektedir. Ebu Hanife (doğum 699, ölüm 767, Hanefi mezhebinin kurucusu), İmam Şafii (doğum 767, ölüm 820, Şafi mezhebinin kurucusu), Hoca Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Veli (bkz. yukarı, paragraf 8) gibi Türklerin İslam anlayışını etkileyen kişiler de ele alınmaktadır.

24. Hükümet, ayrıca, bu derste öğrencilerin yalnızca yazılı sınavlarla değerlendirildiğini açıklanmıştır.

III. İLGİLİ ULUSLARARASI METİNLER

A. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

25. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. Maddesi şöyledir:

"Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve, uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler."

B. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1396 (1999) ve 1720 (2005) sayılı Tavsiye Kararları

26. Meclis, 27 Ocak 1999 tarihinde kabul ettiği din ve demokrasi konulu 1396 (1999) sayılı tavsiye kararında, Bakanlar Komitesi'nin, üye Devletlerin hükümetlerini, diğerlerinin yanı sıra, aşağıda belirtilenleri yapmaya çağırmasını tavsiye etmektedir:

"13. ... (ii) dinlerle ilgili eğitimi teşvik etmek ve özellikle:

- a) ahlak ve demokratik vatandaşlık eğitimi çerçevesinde, gençlerin muhakeme gücü olan bir yaklaşım geliştirmesini gerektiren bir değer bütünü olarak dinlerin öğretimini hızlandırmak;
- b) karşılaştırmalı tarih okullarında, kökenlerini, değerlerinin bazılarındaki benzerlikleri ve adetlerinde, geleneklerinde, bayramlarındaki vb. farklılıkları vurgulayarak farklı dinlerin öğretilmesini teşvik etmek;...
- e) çocuklar sözkonusu olduğunda, dinle ilgili devlet destekli eğitim ile ailelerin dini inancı arasındaki herhangi bir çatışmayı, bu çok hassas konuda ailelerin özgür kararına saygı duymak amacıyla, önlemek..."

27. Meclis, 4 Ekim 2005 tarihinde kabul ettiği 1720 (2005) sayılı tavsiye kararında, Bakanlar Komitesi'nin, üye Devletlerin hükümetlerini, Devlet'in sağlamış olduğu eğitimin ilk ve orta derecelerinde, diğerlerinin yanı sıra, aşağıda belirtilen kriterlere dayanılarak dini eğitimin verilmesini temin etmeye çağırmasını tavsiye etmektedir:

“14.1. bu eğitimin amacı, çocukların kendi ülkelerinin ve komşu ülkelerin dinini öğrenmesini, herkesin kendi dininin “doğru din” olduğuna inanma hakkı olduğunun ve farklı dinlere inanan veya herhangi bir dine bağlı olmayan diğer kişilerin farklı insanlar olmadıklarının farkına varmalarını sağlamak olmalıdır;

14.2. hiçbir dine bağlı olmama seçeneği ile birlikte, tam bir tarafsızlıkla temel dinlerin tarihini içermelidir;

14.3. bağnaz din adamlarına yaklaşırken gençlerin kendilerinden emin olmalarını sağlamak için onların bilgilendirilmesini sağlamalıdır;

14.4. devlet dini olan bir yerde bile, kültür ve ibadet alanları arasındaki sınırı aşmamalıdır. Eğitimde sözkonusu olan bir inancı aşlamak değil, gençlerin dinlerin neden milyonlar için inanç kaynakları olduğunu anlamalarını sağlamaktır;

14.5. din dersi veren öğretmenler özel bir eğitim almalıdırlar. Kültürel veya edebi bir bilim dalının öğretmenleri olmalıdırlar. Ancak, bir başka bilim dalındaki uzmanlar da bu eğitimden sorumlu tutulabilirler.

14.6. devlet makamları, öğretmen eğitiminden sorumlu olmalı ve her ülkenin özelliklerine ve öğrencilerin yaşlarına uyarlanabilecek müfredat programlarını belirlemelidirler. Avrupa Konseyi, bu programları hazırlarken dini inanç temsilcileri dahil olmak üzere bütün ortaklara danışacaktır.”

C. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu (ECRI)

28. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu, okullarda dini eğitim verilmesiyle ilgili görüşünü, “Müslümanlara Karşı Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılıkla Mücadele” konulu 5 no.lu Genel Politika Tavsiyelerinde (CRI (2000) 21, 27 Nisan 2000) belirtmiştir. ECRI, dinler arasındaki eşitliğe ve ayırım gözetilmemesine saygı ilkelerini yineledikten sonra, İslamiyet’in uygulanışında görülen büyük çeşitliliği göz önüne alarak, üye Devletlerin “okullarda dini eğitim verilirken kültürel çoğulculuğa saygı duyulmasını sağlamalarını ve öğretmenlerin bu yönde eğitilmesi için düzenleme yapmalarını” tavsiye etmiştir.

29. Türkiye ile ilgili bu raporda (CRI (2005)), ECRI aynı zamanda şunlara değinmiştir:

“Müfredat, bütün dinleri kapsamaktadır ve öğrencilere var olan bütün dinler hakkında bir fikir edindirmek amacıyla hazırlanmıştır. Ancak, birçok kaynakta, bu derslerin çeşitli din kültürleri kapsamaktan ziyade, yalnızca İslamiyet’in ilkelerini öğretmekten ibaret olduğu belirtilmiştir. ECRI, dini azınlık gruplarına mensup öğrencilerin bu dersten muaf tutulabileceğini ve yalnızca Müslüman öğrencilerin bu derslere katılması gerektiğini not etmektedir. ECRI, durumun açık olmadığı görüşündedir: eğer bu gerçekten farklı dini kültürlerle ilgili bir ders ise, bu dersin yalnızca Müslüman çocuklar için zorunlu tutulması için bir sebep yoktur. Bunun tersine, eğer ders yalnızca Müslüman dinini öğretmeyi amaçlıyorsa, bu belirli bir dinin dersi ve çocuklarla ailelerinin din özgürlüğünü korumak adına zorunlu olmamalıdır.”

Sonuç olarak, ECRI Türk makamların:

“...din kültürü eğitimine yaklaşımlarını yeniden gözden geçirmelerini istemektedir. Bu dersi ya herkes için isteğe bağlı yapmalı, ya da bu dersin gerçekten bütün dini kültürleri kapsayacak biçimde ve artık İslamiyet’in öğretildiği bir ders olarak algılanmayacak şekilde içeriğinin düzeltilmesini sağlamalıdır.”

IV. KARŞILAŞTIRMALI HUKUK

30. Avrupa’da, dini eğitim laik eğitime sıkı sıkıya bağlıdır. İncelenen 46 Avrupa Konseyi üye Devlet’inden 43’ü devlet okullarında din eğitimi dersleri vermektedir. Yalnızca,

Arnavutluk, Fransa (Alsace ve Moselle bölgeleri hariç) ve Makedonya (FYROM) istisnadır. Slovenya’da, Devlet’in sağladığı eğitimde son yıllarında din dersi yer almamaktadır.

31. 46 üye Devletten 25’inde (Türkiye dahil), dini eğitimi zorunlu derstir. Ancak, bu zorunluluğun kapsamı devlete göre değişiklik göstermektedir. Beş ülkede (Finlandiya, Yunanistan, Norveç, İsveç ve Türkiye) din eğitimi derslerine katılmak zorunluluğu mutlaktır. Derslerde öğretilen dine bağlı bütün öğrencilerin kısmen ya da tamamen öğretilenleri takip etmeleri zorunludur. Ancak, on Devlet, bazı koşullarda muafiyete izin vermektedir. Bu durum, Avusturya, Kıbrıs (GKRY), Danimarka, İrlanda, İzlanda, Lihtenştayn, Malta, Monako, San Marino ve İngiltere için geçerlidir. Bu ülkelerin çoğunda, din eğitimi mezheplere ayrılmıştır.

32. Diğer on ülke, öğrencilere zorunlu din dersi yerine başka bir ders seçme fırsatı vermektedir. Bu durum, Almanya, Belçika, Bosna Hersek, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Sırbistan, Slovakya ve İsviçre için geçerlidir. Bu ülkelerde, ilgili bakanlıklar tarafından hazırlanan müfredatta mezhepsel eğitim yer almaktadır; eğer öğrenciler din dersi yerine başka bir ders seçmemişlerse bu derslere katılmak zorundadırlar.

33. Diğer yandan, 21 üye Devlet, öğrencileri din eğitimi derslerine katılmaları için zorunlu tutmamaktadır. Din eğitimi okullarda genellikle mevcuttur, fakat öğrenciler ancak bu yönde bir istekte buldukları takdirde bu derslere katılırlar. Üye Devletler içinde en geniş grup (Andora, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Hırvatistan, İspanya, Estonya, Gürcistan, Macaristan, İtalya, Letonya, Moldova, Polonya, Portekiz, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Rusya ve Ukrayna) için geçerli olan durum budur. Son olarak, üçüncü grup Devletlerde, öğrencilerin din derslerine veya bunun yerine başka bir derse katılmaları zorunludur; ancak, her zaman din dışındaki bir derse katılma seçenekleri bulunmaktadır.

34. Avrupa’daki din eğitimine genel olarak bakıldığında görülüyor ki, öğretim yöntemlerinin çeşitliliğine rağmen, üye Devletlerin neredeyse tamamı öğrencilere din eğitimi alma dışında en az bir seçenek sunmaktadırlar (muafiyete tabi tutmak veya o dersin yerine geçebilecek bir başka derse katılmalarını sağlamak, veya öğrencilere din derslerine kaydolma veya olmama seçeneğini tanımak).

HUKUK

I. 1 NO.LU PROTOKOL’ÜN 2. MADDESİ’NİN İKİNCİ CÜMLESİNİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI

35. Başvuranlar, ilk ve ortaokullarda din kültürü ve ahlak bilgisinin öğretilme şeklinin 1 No’lu Protokol’ün aşağıda verilen 2. maddesinin ikinci cümlesinde güvence altına alınan haklarını ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir:

“Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.”

A. Tarafların görüşleri

1. Başvuranlar

36. Başvuranlar, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin tarafsız, eleştirel veya çoğulcu bir şekilde işlenmediğini ve dolayısıyla AİHM tarafından 1 No.'lu Protokol'ün 2. maddesi bağlamında belirlenen ölçütlere uymadığını iddia etmişlerdir. Tamamıyla dini bir perspektif ile öğretilen ve İslam inanç ve geleneğinin Sünni yorumunu yücelten ders programı ve Sünni İslamiyetin geleneksel adetlerini anlatan ders kitapları bu eğitimin tarafsız olmadığını açıkça göstermektedir. 7. sınıf ders kitabının on beş sayfasının Musevilik, Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Budizm gibi bazı dinleri tanıtır olmasının yukarıda bahsi geçen ilkelerle uyumluluğun sağlanması konusunda yeterli değildir. Gerçekte, sadece Müslüman inancının (her zaman Sünni yorumu kapsamında) kural, adet ve ibadetleri öğretilmekte ve diğer dinler hakkında detaylı bilgi verilmemektedir. Başvuranlar, örnek olarak, 6. sınıf ders kitabının on dokuz sayfası boyunca sadece İslamiyette yer alan çeşitli günlük ibadetlerin anlatıldığını ifade etmişlerdir.

37. Ayrıca, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin içeriği ve ders programı, başvuranların inancının varlığını reddeder ve İslam dinini Sünni yorumu ile öğretir şekilde düzenlenmiştir. 9. sınıf ders kitabında Alevi inancının önemli şahsiyetleri hakkında belli bilgiye yer verilmesi söz konusu eksikliği gidermek için yeterli değildir. Zira dini anlamda “günah işleme korkusu” gibi Sünni İslam kuralları çocukluktan itibaren telkin edilmektedir.

38. Başvuranlar, dersin belli bir dinin öğretileri ve adetlerine ilişkin dini nitelikte bir bilgi içermediği yönündeki sava itiraz etmişlerdir. Gerçekte, okullarda uygulanan ders programı, kullanılan ders kitapları ve ders programının uygulanmasına dair tüm bilgiler, bu derslerin temel hedefinin, öğrencilerin, aynı zamanda öğretimin ana teması olan, İslam kültürünü güçlendirmek olduğunu göstermektedir. Başvuranların, bu derslerin kültürel öğretim sağlamayı ve belli bir inancı aktarmayı amaçladığına dair hiçbir şüphesi yoktur. Aynı zamanda ahlâk bilgisinin de öğretilmesi, sadece, bu derslerin saklı maksadını gizlemenin bir yöntemidir.

39. İlave olarak, başvuranlara göre, laiklik ilkesi ile yönetilen bir Devlet din eğitimi konusunda geniş bir takdir hakkına sahip olamaz. Devlet, devlet okullarında öğrenim gören çocuklara bir dini öğretmez. Başvuranlar, Devlet'in tarafsız ve yansız olma ödevinin dini inançların meşruluğunu veya ifade şekillerini değerlendirme yetkisi ile uyumlu olmadığını iddia etmişlerdir.

2. Hükümet

40. Hükümet, düzenleme yetkisine dayanarak (Devlet'in bu yetkiye sahip olduğu AİHM içtihadında kabul edilmiştir), suiistimali önlemek amacıyla eğitimin ve din ve ahlak öğretiminin Devlet denetiminde yürütüldüğünü ileri sürmüştür. Devlet, bu alanda takdir yetkisine sahiptir. Devlet, bu bağlamda, 19 Eylül 2000 tarihinde alınan kararda (bkz. yukarı, paragraf 21) ortaya konan ilkelere atıfta bulunmuş ve söz konusu derslerin, farklı geçmişleri olan öğrenciler arasında anlayış, hoşgörü ve saygıyı geliştirmek amacıyla ve her bireyin kimliğine, Türkiye'nin milli tarih ve değerlerine ve diğer din ve yaşam felsefelerine karşı saygı ve anlayışı geliştirmek maksadıyla düzenlendiğini vurgulamıştır.

41. Hükümet, dini makamlar tarafından değil Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen ders programının, Anayasa'nın 24. maddesine ve Milli Eğitim Temel Kanunu'nun (1739 sayılı Kanun) 12. maddesine uygun olarak, laiklik ilkesi ile uyumlu olduğunu ve kesinlikle mezhebe dayalı eğitim yapılmadığını vurgulamıştır. Bu bağlamda, başvuranların, dini konularda eğitimin İslamiyetin Sünni yorumuna dayandığı şeklindeki iddiasına itiraz

etmiştir. Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde, belli bir dinin öğretileri ve adetlerine ilişkin özel bir eğitim verilmemekte; farklı dinler hakkında genel bilgi aktarılmaktadır. Ayrıca, dersin zorunlu olması, sadece, öğrencilerin derslere girmeleri gerektiğini ifade etmektedir.

42. Hükümet, ayrıca, dersler nesnel, çoğulcu ve tarafsız bir şekilde öğretildiği sürece öğrencilere Müslüman inancına ilişkin öğretim sağlamanın AİHS uyarınca bir sorun oluşturmayacağını iddia etmiştir. İslamiyet öğrenimine diğer din ve yaşam felsefelerine göre daha çok yer vermenin çağdaş Türk toplumunda meşru gerekçeleri bulunmaktadır. Zira, Türkiye laik bir Devlettir ve bu nedenle söz konusu bilginin aktarılması için en uygun kurum okullardır.

43. “Din kültürü ve ahlak bilgisi” dersinin programı, İslamiyetin bir mezhebine veya ülkede yer alan bir tarikata mensup olanların görüşlerini göz önünde bulundurmamış ve dolayısıyla bu konular kapsamamıştır. Hükümet, ayrıca, daha çok felsefe alanına ait görünen Alevi inancına ilişkin bilginin daha derinliğine öğretim gerektirdiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla, bu konuya ilişkin bilgi 9.sınıfta verilmektedir.

44. Hükümet, dersin zorunlu olmasının, çocukları, fanatizme yol açan uydurma hikâyelerden ve yanlış bilgilerden koruma gerekliliğinden kaynakladığını vurgulamıştır. Bu bağlamda, Lozan Antlaşması ve Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu’nun 1 sayılı kararı (bkz. yukarı, paragraf 18) uyarınca, Musevi ve Hıristiyan öğrencilerin bu derslerden muaf tutulduğunu vurgulamıştır. Duruşma sırasında, ayrıca, ateist olan bireylerin muaf tutulmak istemeleri halinde, taleplerinin yetkililer tarafından değerlendirildiğini belirtmiştir.

45. Hükümet, aynı zamanda, öğretimin, laiklik ilkesine uyumu sıkı bir şekilde denetleyen, idare mahkemelerinin denetimi altında yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca, ilköğretim okulu derslerinden sorumlu öğretmenler, üniversitede eğitim görmüşler ve “din kültürü ve ahlak bilgisi” dalında diploma almışlardır. Ortaokulda bu derslerden sorumlu öğretmenler, ilahiyat fakültesinden lisansüstü diploması almışlardır.

46. Son olarak, Hükümet’e göre, AİHM’nin yerleşik içtihadı, müfredatın düzenlenmesi ve içeriğinin Devlet’in takdir yetkisi altında olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, 1 No.’lu Protokol’ün 2. maddesi, ebeveynlerin Devlet’in bu yetkisine itiraz etmelerini mümkün kılmamaktadır. Aksi gerçek olsaydı, kurumsallaşmış eğitimi gerçekleştirmek imkânsız olurdu.

B. AİHM’nin değerlendirmesi

1. Genel ilkeler

47. 1 No.’lu Protokol’ün 2. maddesinin genel yorumuna ilişkin olarak, AİHM, içtihadındaki temel ilkeleri ortaya koymuştur (bkz., özellikle, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen – Danimarka*, 7 Aralık 1976 tarihli karar; *Campbell ve Cosans – İngiltere*, 25 Şubat 1982 tarihli karar; *Valsamis – Yunanistan*, 18 Aralık 1996 tarihli karar; *Folgerø ve Diğerleri – Norveç* [BD], no. 15472/02, 29 Haziran 2007). 1 No.’lu Protokol’ün 2. maddesinde yer alan iki cümle, sadece birbirlerinin ışığında değil; aynı zamanda, özellikle AİHS’nin 8, 9 ve 10. maddeleri ışığında okunmalıdır (bkz., yukarıda anılan, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*).

48. Ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesi hakkı bu temel hakka aşılanmıştır. Birinci cümle, Devlet eğitimi ile özel eğitim arasında, ikinci cümleden daha

fazla ayırım getirmemektedir. Özetle, 2. maddenin ikinci cümlesi, eğitimde çoğulculuk imkanını (söz konusu imkan, AİHS kapsamında “demokratik toplum”un korunması için gereklidir) korumayı amaçlamaktadır. Modern Devletin yetkileri göz önüne alındığında, bu amaç her şeyden önce Devlet öğretimi aracılığıyla gerçekleştirilmelidir (bkz., yukarıda anılan, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*).

49. 1 No.’lu Protokol’ün 2. maddesi, dini eğitim ve diğer dersler arasında ayırım yapılmasına müsaade etmez. Bu madde, Devlet’in, devlet eğitim programının tamamı boyunca, ebeveynlerinebeveynlerin, ister dini ister felsefi olsun, inançlarına saygı göstermesini gerektirir (bkz. yukarıda anılan, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*). Bu vazifenin kapsamı geniştir. Zira sadece eğitimin içeriği ve sağlanma şekliyle sınırlı değildir. Aynı zamanda, Devlet tarafından üstlenilen tüm “görevler”in icra edilmesini kapsamaktadır. “Saygı göstermek” fiili, “kabul etmek” veya “göz önünde bulundurmak”tan daha fazla bir anlam taşımaktadır. Doğrudan negatif bir taahhüdün yanı sıra Devlet’e ilişkin pozitif bir yükümlülük de içermektedir. “İnançlar” sözcüğü, tek başına ele alındığında, “fikirler” ve “düşünceler” sözcükleriyle eş anlamlı değildir. Belli ölçüde ikna gücü, ciddiyet, uyum ve öneme sahip görüşleri ifade etmektedir (bkz., yukarıda anılan, *Valsamis*; yukarıda anılan, *Campbell ve Cosans*).

50. Çocuklarına karşı doğal bir yükümlülüğü (çocuklarının “eğitim ve öğretim”inden birincil olarak ebeveynlerin sorumlu olması) yerine getirmekte ebeveynler, Devlet’ten dini ve felsefi inançlarına saygı göstermesini talep edebilir. Onların bu hakları, eğitim hakkını kullanmak ve eğitim hakkından yararlanmak ile yakından ilişkili bir sorumluluğa tekabül etmektedir.

51. Ancak, müfredatın düzenlenmesi ve planlanması ilk olarak Taraf Taraf Devletlerin yetkileri dahilinde bulunmaktadır. Bu durum temelde amaca uygunluk konularına ilişkindir. Bu konularda hüküm vermek AİHM’ye düşmez ve çözüm ülke ve döneme göre değişiklik gösterebilir (bkz., yukarıda anılan, *Valsamis*). Özellikle 1 No.’lu Protokol’ün 2. maddesinde yer alan ikinci cümle, Devletlerin, devlet okullarında, verilen öğretim aracılığıyla doğrudan veya dolaylı olarak dini veya felsefi türde objektif bilgi vermesini engellemez. Ebeveynlerin dahi bu öğretim veya eğitimin okul müfredatında yer almasına itiraz etmelerine izin vermez. Zira aksi halde tüm kurumsallaşmış öğretim uygulanamaz hale gelme riski ile karşılaşır (bkz., yukarıda anılan, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*).

Okulda öğretilen pek çok dersin, az veya çok ölçüde, felsefi bir yön veya sonuç içermemesi çok zor bir ihtimaldir. Felsefi, kozmolojik veya ahlaka ilişkin her soruya bir cevabı olan veya olabilen çok geniş bir dogmatik ve ahlaki varlık oluşturan dinlerin varlığı dikkate alındığında aynı durum dini eğilimler için de geçerlidir.

52. 2. maddenin ikinci cümlesi diğer yandan Devlet’in eğitim ve öğretimle ilgili olarak üzerine düşen görevleri yerine getirirken, öğrencilerin, yersiz bir din benimsetme uğraşından uzak, sakin bir ortamda, dinle ilgili olarak eleştirel bir bakış oluşturmalarını sağlayacak şekilde müfredatta yer alan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde aktarılmasına dikkat etmesi gerektiğine işaret etmektedir (bkz. özellikle 1720 (2005) no’lu tavsiye kararının 14. paragrafı, *Şefika Köse ve 93 Diğeri – Türkiye*, no. 26625/02). Devlet’in ebeveynlerin dini ve felsefi kanaatlerine saygı gösterilmemesi olarak değerlendirilebilecek tek yönlü koşullandırma (*indoctrination*) hedefi gütmesi yasaklanmıştır. Aşılması gereken sınır, budur (bkz. *Kjeldsen, Busk Madsen ve Petersen*, yukarıda anılan).

53. İhtilaf konusu mevzuatın Protokolün yukarıdaki gibi yorumlanan 2. maddesine göre incelenmesi için, mevzuatın yerindeliğinin değerlendirilmesinden kaçınılarak, yerine getirmeyi amaçlamış olduğu ve amaçlamaya devam ettiği somut durum dikkate alınmalıdır. Geçmişte Sözleşme kurumları dinler hakkında bilgi veren eğitimleri Sözleşme'ye aykırı bulmamış olmasına karşın, öğrencilerin bir tür dini ibadette bulunmalarının zorunlu tutulup tutulmadığı veya herhangi bir şekilde tek yönlü dini koşullandırma (indoctrination) maruz kalıp kalmadıklarını dikkatle incelemişlerdir. Aynı bağlamda, muafiyetle ilgili düzenlemeler de dikkate alınması gereken bir unsurdur (bkz. *Anna-Nina Angeleni – İsveç*, no. 10491/83, 3 Aralık 1986 tarihli Komisyon kararı, Kararlar ve Raporlar (KR) 51; *Zenon Bernard – Lüksemburg*, no. 17187/90, 8 Eylül 1993 tarihli Komisyon kararı, KR 75; *C.J., J.J. ve E.J. – Polonya*, no. 23380/94, 16 Ocak 1996 tarihli Komisyon kararı, KR 84). Şüphesiz yürürlükteki hükümlerin belli bir okul veya öğretmen tarafından uygulanma şeklinde istismarlar yaşanabilir ve yetkili makamlar ebeveynlerin dini ve felsefi kanaatlerinin bu seviyede dikkatsizlik, muhakeme eksikliği veya yersiz bir din benimsetme uğraşı nedeniyle göz ardı edilmemesi için azami özen göstermekle görevlidir (bkz. *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*, yukarıda anılan).

54. Mahkeme, çoğulcu demokratik bir toplumda Devlet'in çeşitli din, inanç ve düşüncelere karşı tarafsız ve yansız olma ödevinin, dini inançların veya bunların sergilenme yöntemlerinin meşruluğuna ilişkin olarak Devlet tarafından yapılacak herhangi bir değerlendirme ile uyuşmadığını her zaman vurgulamış olduğunu hatırlatır (bkz. *Manoussakis ve Diğerleri – Yunanistan*, Raporlar 1996-IV ve *Hasan ve Chaush – Bulgaristan* [BD], no. 30985/96). Ayrıca, Devlet'in dini toplulukların birleştirilmiş bir liderlik altında toplanmaları veya kalmaları için tedbir almasına gerek bulunmamaktadır (bkz. *Serif – Yunanistan*, no. 38178/97).

55. 1 No'lu Protokolün 2. maddesinin ikinci cümlesinin bu şekilde yorumlanması aynı zamanda aynı hükmün ilk cümlesi, Sözleşme'nin 8-10 maddeleri ve demokratik bir toplumun ideallerini ve değerlerini korumak ve desteklemek amacıyla tasarlanmış bir belge olan Sözleşme'nin genel ruhuyla uyumludur (bkz. *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*, yukarıda anılan). Bu durum, özellikle öğretimin, öğrencilerinin karakterlerinin, zihinsel güçlerinin ve aynı zamanda kişisel bağımsızlıklarının geliştirilmesi ve şekillendirilmesi de dahil olmak üzere, bir okulun kuruluş nedeni olan hedefe ulaşmaya çalıştığı sürecin ayrılmaz bir parçası olması açısından doğrudur.

2. Söz konusu ilkelerin uygulanması

56. Bir devlet okulunda öğrenci olan Zengin, Türk Anayasası'na göre ilköğretimin dördüncü yılından itibaren “din kültürü ve ahlâk bilgisi” derslerine girmeye zorunlu tutulmuştur.

57. Yukarıda belirtilen ilkeler ışığında, Mahkeme öncelikle 1 No'lu Protokolün 2. maddesinin ikinci cümlesine ilişkin içtihadattan ortaya çıkan ilkelerle uyumlu olduğundan emin olmak amacıyla, bu konunun içeriğinin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde öğretilip öğretilmediğini belirlemelidir. İkinci olarak Türk eğitim sistemine ebeveynlerin kanaatlerine (inançlarına) saygı gösterilmesini sağlayan uygun yeni hükümlerin getirilip getirilmediğini inceleyecektir.

(a) Derslerin içeriği

58. “Din kültürü ve ahlâk bilgisi” ders programına göre, ders konusu, laiklik, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü ilkelerine saygı çerçevesi içinde öğretilmelidir ve “bir barış kültürü ve hoşgörü çerçevesinin geliştirilmesi”ni hedeflemektedir. Aynı zamanda temel dinlerin tümüyle ilgili bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Ders programının amaçlarından hedeflerinden biri de öğrencileri “Musevilik, Hıristiyanlık, Hinduizm ve Budizm’in tarihsel gelişimi, temel özellikleri ve öğretilerinin içeriği hakkında bilgi sahibi yapmak ve Musevilik ve Hıristiyanlıkla ilişkili olarak İslamiyetin konumunu nesnel ölçütler kullanarak değerlendirebilmelerini sağlamaktır” (bkz, yukarıdaki paragraf 21).

59. Mahkeme, yukarıda belirtilen hedeflerin 1 No’lu Protokolün 2. maddesinde öngörülen çoğulculuk ve nesnellik ilkeleriyle açıkça uyumlu olduğu görüşündedir. Bu bağlamda Türk Anayasası tarafından güvence altına alınan laiklik ilkesinin, Devlet’in belli bir din veya inançtan yana olduğunu göstermesini önlediğini, dolayısıyla, Devlete tarafsız hakemlik rolünde rehberlik ettiğini ve kesinlikle din ve vicdan özgürlüğünü içerdiğini kaydeder (bkz. *Leyla Şahin – Türkiye* [BD], no. 44774/98). Bu bağlamda, Mahkeme Hükümetin ilk olarak okullardaki din öğretiminin fanatizmle mücadele için uygun bir yöntem olduğu ve ikinci olarak ders programının hem hazırlanma hem de uygulama aşamasında laiklik ilkesine uygunluğunu denetleme görevinin idare mahkemelerinde bulunduğu yönündeki görüşlerini ilgi ile not eder.

60. Ancak, Mahkeme öğretimin yukarıda belirtilen ilkeleri temel almasına karşın ders programının aynı zamanda öğrencileri “Allah’a sevgi, saygı ve şükran gösterisi olması yanında, ibadetlerin bir grup içindeki kişilerin sevgi ve saygı ile birbirine bağlanmasını, yardım etmesini ve dayanışmayı sağladığı” hakkında bilinçlendirmeyi bilgi sahibi yapmayı ve “değişik örnekler kullanarak İslamiyetin efsanelerden uzak, akılcı ve evrensel bir din olduğunu göstermeyi” hedeflediğini gözlemlemektedir. Program aynı zamanda Hz. Muhammed’in yaşamı ve Kur’an’la ilgili derslere yer vermektedir. Aynı şekilde 7. sınıf ders programı İslam dininin “hac ve kurban”, “melekler ve diğer gözle görülmeyen varlıklar” ve “öteki dünya inancı” gibi temel unsurlarının öğretimini içermektedir.

61. Bu derslerde kullanılan ders kitaplarının incelenmesi dinler hakkında genel bir bilgi sağlamakla sınırlı kalmadıklarını göstermektedir. Aynı zamanda Müslüman inancının temel ilkeleri ile Müslümanlığın şahadet, beş vakit namaz, Ramazan, hac, melek ve diğer gözle görülmeyen varlıklar kavramı, öteki dünya inancı vs. gibi kültürel ritüelleri hakkında genel bilgi sağlayan metinlere yer vermektedirler (bkz. 21. paragraf).

62. Aynı şekilde, öğrenciler Kur’an’daki birçok sureyi sureleri ezberlemeli, namazı resimler yardımıyla çalışmalı (bkz. 22. paragraf) ve değerlendirme amacıyla yazılı sınavlara girmelidirler (bkz. 24. paragraf) .

63. Böylece ilk ve ortaokullardaki ders programı ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın 19 Eylül 2000 tarih ve 373 sayılı kararına uygun olarak hazırlanan tüm ders kitapları İslam bilgisine, diğer din ve felsefelerle göre daha büyük bir öncelik vermektedir. Mahkeme, Devlet’in laik niteliğine karşın İslamiyetin Türkiye’deki çoğunluk dini olması dikkate alındığında bunun tek başına çoğulculuk ve nesnellik ilkelerinden, tek yönlü koşullandırmaya (indoctrination) yol açan bir sapma olarak görülemeyeceği kanaatinde (bkz. *Folgero ve Diğerleri*, yukarıda anılan).

64. Ayrıca İslamiyet öğretimine verilen önceliğin 1 No’lu Protokolün 2. maddesinin amacı kapsamında kabul edilebilir sınırlarda kaldığının düşünülüp düşünülmemeyeceği sorusu

ortaya çıkmaktadır. Aslında, sözkonusu ders kitapları ve program dikkate alındığında bu derslere katılımın çocukların zihnini etkileyebileceği mantıken öne sürülebilir. Bu nedenle ders programında yer alan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu şekilde aktarılıp aktarılmadığını incelemek uygun olacaktır.

65. Bu bağlamda başvuran, okulda sunulan din kavramından birçok yönden ayrılan bir dini hareket olmasına karşın, zorunlu “din kültürü ve ahlâk bilgisi” derslerinde Alevi inancı veya adetlerine ilişkin bilgi verilmediğini iddia etmiştir. Hükümete göre bu durum, ders programında İslamiyetin bir dalının mensuplarının veya ülkede temsil edilen bir dini düzenin görüşlerinin dikkate alınmamış olmasından kaynaklanmıştır.

66. Taraflar arasında, Alevi inancının, kökleri Türk toplum ve tarihinde bulunan bir dini inanç olduğu ve kendine özgü nitelikleri bulunduğu konusunda hemfikirdir. Bu yüzden Alevilik İslamiyetin okullarda öğretilen Sünni anlayışından farklıdır. Şüphesiz, Alevilik belli bir miktar ikna gücü, ciddiyet, uyum ve öneme ulaşmış bir mezhep ya da “inanç” değildir (bkz. *Campbell ve Cosans*, yukarıda anılan). Sonuç olarak, 1 No’lu Protokolün 2. maddesinin 2. cümlesi anlamında “dini kanaat” ifadesi şüphesiz bu inanca uygulanabilir.

67. Ancak, Hükümet’in de kabul ettiği gibi, Türkiye’de hakim olan dinsel çeşitlilik “din kültürü ve ahlâk bilgisi” derslerinde dikkate alınmamıştır. Özellikle, Alevi inancına sahip topluluğun Türk nüfusundaki oranı çok büyük olmasına rağmen, öğrenciler Alevi inancının itikat veya ibadet unsurları hakkında eğitim almamaktadır. Hükümetin Alevilerle ilgili belli bilgilerin 9. sınıfta öğretildiği savına ilişkin olarak Mahkeme, başvuranlar gibi (bkz. yukarı, paragraf 43) temel unsurları ilk ve orta dereceli okullarda öğretilmezken, 9. sınıfta sözkonusu inancın ortaya çıkışında en büyük etkisi olan iki şahsiyetin yaşam ve felsefesinin öğretilmesinin bu öğretimdeki eksikleri telafi etmekte yetersiz kaldığı görüşündedir.

68. Kabul edildiği üzere, ebeveynler çocuklarını her zaman aydınlayabilir, öğütler verebilir, eğitici olarak çocukları üzerinde doğal ebeveynlik fonksiyonlarını uygulayabilir ve onları kendi dini ve felsefi kanaatleri doğrultusunda yönlendirebilirler (bkz. *Valsamis*, yukarıda anılan). Ne var ki, Taraf Devletlerin muafiyetle ilgili düzenlemeler dikkate alınmaksızın din öğretimini okul müfredatına dahil etmeleri durumunda ebeveynlerin meşru olarak konunun nesnellik ve çoğulculuk ölçütlerini karşılayacak ve kendi dini veya felsefi kanaatlerine saygılı bir şekilde öğretilmesini bekleyebilirler..

69. Bu bağlamda, Mahkeme, demokratik bir toplumda eğitimde sadece çoğulculuğun öğrencilerin dini konular hakkında düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü çerçevesinde eleştirel bir bakış oluşturmalarını sağlayabileceği kanaatindedir (bkz. AK Parlamenter Meclisi’nin 1396 sayılı tavsiye kararının 13 (ii) paragrafı ve 1720 sayılı tavsiye kararının 14. paragrafı). Bu hususta, Mahkeme tarafından birçok defa karar verildiği üzere, bu özgürlüğün dini boyutta, hem inananların kimliklerini ve hayata bakışlarını oluşturan en hayati unsurlardan biri, hem de ateistler, agnostikler, septikler ve kayıtsızlar için önemli bir değer olduğu belirtilmelidir (bkz. *Buscarini ve Diğerleri – San Marino* [BD], no. 24645/94).

70. Yukarıda belirtilenler ışığında, Mahkeme, “din kültürü ve ahlâk bilgisi” konusunda verilen eğitimin nesnellik ve çoğulculuk ölçütlerini karşıladığını ve özellikle başvuranların özel durumunda, Eylem Zengin’in Alevi inancına mensup babasının, ders programında eksik olduğu açıkça görülen dini ve felsefi kanaatlerine saygı gösterdiğinin söylenemeyeceği kanaatindedir.

(b) Ailelerin inançlarına saygı gösterilmesinin sağlanması için uygun araçlar bulup bulunmadığına ilişkin

71. AİHM, Sözleşme’ye Taraf Devletlerin, AİHS’ne Ek 1 No’lu Protokol’ün 2. maddesi’nin ikinci cümlesi kapsamındaki, ebeveynlere din öğretiminde kendi dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini devletten talep etme hakkı veren olumlu yükümlülüklerini yineler (bkz. *Campbell ve Cosans*). Sözleşme’ye taraf bir devlet eğitim müfredatında din dersine yer veriyorsa, öğrencilerin, okulun verdiği din eğitimiyle ebeveynlerin dini ya da felsefi inançları arasında doğacak bir çatışmayla karşı karşıya kalmalarını olabildiğince önlemek gerekmektedir. Bu bağlamda, Mahkeme, Avrupa’da verilen din eğitimine ilişkin olarak, öğretim yaklaşımlarının çeşitliliğine rağmen, üye devletlerin neredeyse tamamına yakınının, öğrencilerine muafiyet sistemi sağlayarak veya sözkonusu dersin yerine geçebilecek bir derse girmelerini sağlayarak ya da din derslerine katılmalarını tamamen isteğe bağlı hale getirerek, din derslerine katılmamayı tercih edebilecekleri bir yol sunduklarını kaydeder (bkz. yukarı, paragraf 34).

72. Mahkeme, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 24. Maddesi uyarınca, “din kültürü ve ahlak öğretiminin” okutulan zorunlu dersler arasında olduğunu kaydeder. Öte yandan, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu’nun 09.07.1990 tarihli kararıyla (bkz. yukarı, paragraf 18) muafiyet seçeneği ortaya çıkmıştır. Bu karara göre, sadece “T.C. uyruklu Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup” öğrencilerin “bu dinlerden birine mensup olduklarını beyan etmek kaydıyla” muafiyet imkanına sahiptir.

73. Mahkeme öncelikle, öğrencilerin kategorileri göz önünde bulundurulmaksızın, ebeveynlerin çocuklarının sözkonusu dersten muaf tutulabilmeleri için Hıristiyanlık ve Musevilik dinine mensup olduklarını okula önceden bildirmeleri zorunluluğunun, AİHS’nin 9. Maddesi çerçevesinde sorun yaratabileceği kanısındadır (bkz. *Folgerø ve Diğerleri*). Bu bağlamda, Mahkeme, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 24. maddesine göre “kimsenin ... dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağını” not eder (bkz. yukarı, paragraf 16). Ayrıca, dini inançların kişisel vicdan meselesi olduğunu hep vurguladığını yineler (diğer hususlar meyanında bkz. *Sofianopoulos ve Diğerleri – Yunanistan*, 1977/02, 1988/02 ve 1997/02.; *Buscarini ve Diğerleri*).

74. Ek olarak, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu’nun kararı, T.C. uyruklu yalnız iki kategorideki öğrenciye; bir başka deyişle ailesi Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup olanlara muafiyet olasılığı sağlamaktadır. AİHM’ne göre, bu durum, din derslerinin içeriğinin, bu iki sınıfa mensup öğrencileri, okulun verdiği din eğitimiyle ebeveynlerin dini ve felsefi inançları arasında çatışmayla karşı karşıya bırakılabileceğini akla getirmektedir. Tıpkı ECRI gibi, AİHM de, bu durumun eleştiriye açık olduğu kanısındadır. “Bu ders gerçekten farklı din kültürleriyle ilgili ders olması halinde, bunu yalnız Müslüman çocuklara zorunlu kılmak için ortada neden yoktur” . Bunun tersine, dersin içeriği özellikle Müslüman dinini öğretmek için oluşturulmuşsa, bu dersin belirli bir din üzerinedir ve çocuğun ve ebeveyninin din özgürlüğünü korumak adına zorunlu olmamalıdır.” (bkz. yukarı, paragraf 29).

75. AİHM, Hükümet’e göre, muafiyet olasılığının, böyle bir talep geldiği takdirde diğer inançlar için de genişletilebileceğini kaydeder (bkz. yukarı, paragraf 19). Bununla birlikte, bu muafiyetin kapsamı ne olursa olsun, ebeveynlerin okul yetkililerine dini ve felsefi inançlarını bildirmelerinin zorunlu olması, inanç özgürlüklerine saygı gösterilmesi için uygun bir araç değildir. İlave olarak, ortada açık bir metin bulunmadığından, okul yetkililerinin, böyle

talepleri, Zengin'in davasında olduğu gibi, her zaman için reddetme seçenekleri bulunmaktadır (bkz. yukarı, paragraf 11).

76. Sonuç olarak, AİHM, muafiyet usulünün uygun bir yöntem olmadığı ve din derslerinde öğretilenin çocukların üzerinde okul ile kendi değerleri arasında bağlılık çatışmasına yol açabileceğini haklı olarak düşünebilecek ebeveynlere yeterince koruma sağlamadığı sonucuna varır. Bu durum özellikle Sünni İslam'dan farklı din veya felsefi inanışlara sahip ebeveynlerin çocukları için uygun bir seçim yapma imkanının öngörülmediği koşullarda geçerlidir. Din dersinden muafiyet işlemi, farklı dini veya felsefi inanışlara sahip aileleri ağır bir yük altına sokabilmekte ve onları, çocuklarının din dersinden muaf tutulmaları için dini ya da felsefi inançlarını ifşa etmeye mecbur kılmaktadır.

(c) Sonuç

77. Yukarıda anılanlar göz önünde bulundurulduğunda, AİHM, AİHS'ne Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. Maddesi'nin ikinci cümlesi çerçevesinde başvuranın haklarının ihlal edildiği sonucuna varır.

II. AİHS'NİN 9. MADDESİ'NİN İHLAL EDİLDİĞİ İDDİASI

78. Başvuranlar ayrıca AİHS'nin 9. maddesi'nin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. Bu maddeye göre:

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, ancak kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın veya ahlakın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.”

79. AİHM, AİHS'ne Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. Maddesi çerçevesinde tespit ettiği ihlali göz önünde bulundurarak, 9. Madde kapsamında ayrı bir sorunun bulunmadığı kanısındadır.

III. AİHS'NİN 41. VE 46. MADDELERİNİN UYGULANMASI

80. AİHS'nin 41. ve 46. Maddelerine göre:

Madde 41

“Mahkeme işbu Sözleşme ve protokollerinin ihlal edildiğine karar verirse ve ilgili Yüksek Sözleşmeci Tarafın iç hukuku bu ihlali ancak kısmen telafi edebiliyorsa, Mahkeme, gerektiği takdirde, hakkaniyete uygun bir surette, zarar gören tarafın tatminine hükmeder.”

Madde 46

“1. Yüksek Sözleşmeci Taraflar, taraf oldukları davalarda Mahkemenin kesinleşmiş kararlarına uymayı taahhüt ederler.

2. Mahkemenin kesinleşmiş kararı, kararın uygulanmasını denetleyecek olan Bakanlar Komitesine gönderilir.”

A. Tazminat ve yargılama giderleri

81. Başvuranlar maddi ve manevi tazminat talebinde bulunmamışlardır. Öte yandan, yargılama giderleri ile dava süresince yapılan işler için ortaklaşa 3.726.80 Euro (EUR) talep etmişlerdir.

82. Hükümet'e göre, başvuranların şikayetlerinin açıkça temelsiz olması nedeniyle adil tazmin sorunu ortaya çıkmamıştır.

83. Başvuranların durumları gönüne alındığında, AİHM, AİHS'ne Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. Maddesi'nin ihlal edildiğinin tespit edilmesinin, uğranılan zarar için başlı başına adil tazmin teşkil ettiği kanısındadır. Yargılama giderleriyle ilgili olarak, başvuranların bu başlık altındaki taleplerinin aşırı olmadığına ve talep ettikleri meblağın, içinden sağlanan adli yardım karşılığı 850 EUR çıkarıldıktan sonra başvuranlara ödenmesine karar vermiştir.

84. AİHM ayrıca, bu davada, Türk eğitim sisteminde, din dersleriyle ilgili tarafsızlık ve çoğulculuk koşullarının yerine getirilmemesi ve ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak uygun bir yöntem sunulmaması nedeniyle, sistemin yetersiz olmasından ötürü AİHS'nin ihlal edildiğini gözlemler. Bu sonuçlar, AİHS'ne Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. Maddesi'nin ikinci cümlesinde teminat altına alındığı üzere, başvuranların haklarının ihlalinin, bu sınıfa ders programı uygulanması ile ilgili sorundan ve ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak uygun yöntemlerin bulunmayışından kaynaklandığını göstermektedir. Sonuç olarak, AİHM, Türk eğitim sistemi ile iç mevzuatını AİHS'nin yukarıda belirtilen maddesine uygun hale getirmenin, tespit edilen ihlali sona erdirecek uygun bir tazmin şekli teşkil ettiği kanısına varmıştır.

B. Gecikme Faizi

85. AİHM, gecikme faizi olarak, Avrupa Merkez Bankası'nın kısa vadeli kredilere uyguladığı marjinal faiz oranına üç puan eklemek suretiyle elde edilecek oranın uygun olduğuna karar vermiştir.

BU GEREKÇELERE DAYALI OLARAK AİHM OYBİRLİĞİYLE

1. AİHS'ne Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. Maddesi'nin ihlal edildiğine;
2. AİHS'nin 9. maddesi kapsamında ayrı bir sorunun bulunmadığına;
3. İhlal tespit edilmesinin, başvuranların maruz kaldığı manevi zarar için başlı başına adil tazmin teşkil ettiğine;
4. (a) Sorumlu Devlet'in, yargılama gideri olarak 3.726.80 EUR'yu (üç bin yedi yüz yirmi altı Euro, seksen cent), içinden adli yardım olarak ödenmiş olan 850 EUR çıkarıldıktan sonra, AİHS'nin 44 § 2. Maddesi'ne göre nihai kararın verildiği tarihten itibaren üç ay içinde, ödeme tarihinde geçerli olan kur üzerinden Yeni Türk Lirası'na çevirerek başvuranlara ortaklaşa ödemesine;
(b) yukarıda belirtilen üç aylık sürenin sona ermesinden, ödeme gününe kadar geçen süre için, yukarıdaki miktarlara Avrupa Merkez Bankası'nın o dönem için geçerli faizinin üç puan fazlasına eşit oranda basit faiz uygulanmasına *karar vermiştir*.

İşbu karar, Fransızca olarak hazırlanmış ve Mahkeme İç Tüzüğü'nün 77. Maddesi'nin 2. ve 3. fıkraları uyarınca 09.10.2007 tarihinde yazılı olarak tebliğ edilmiştir.

F. ELEN-PASSOS
Zabıt Katibi

J.-P. COSTA
Başkan